

ԱՐԵՎԱՆՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

ԿԵ ՀՐԵՏՏԵՐԿԱՌԻ ԶԱՐԲՈՒՐԹԻ ԵՒ ԾԱՌԹ ՕՐԵՐԸ

Յ. Կ. ՄԱՍԿԵՆ

Համարատու — Տնօրէն

ՏԱՐԵԴԻՆ ԿԱՆԵՐԻ

ԻԶՄԻՐ Օմբ. ոսկի 1
ԴՈՒՐՈՐ Մէժիակէ 6
ՕՏԱՐ ԵՐԿԻՐ Զրանք 23

ՄԱՆՈՒՅԱԴԻՆ

5 զրու. տողը ՄԵԿ ԱՆԳԱՍ
2 զրու. ԵՐԿԱՌ ԱՆԳԱՍ
60 փարս ԵՐԵՔ ԱՆԳԱՍ

Պ. Գ. ՊԱՐԹԵԱՔ ԲԵՆ

Հիմնադիր

Ա. Կ. ԱՂԱՋԱՐԵԱՆ, Կը տնօրինէ քաժանորդագրութեան եւ ծանուցման վե-
րաբերուլ բոլոր գործերը: Ծիշէ՛ցիւր հատուկի Զինկըրարա Ֆերիանէ:

Արեւ է գրութիւն, յօդուած կամ նամակ, որ ուղղակի Տնօրինութեան
կը վերաբերի, տնօրէնին կը գրուի: Մէժիկ խան թիւ 17

ԻԶՄԻՐ, ԶԱՐԹ, 20 ՅՈՒՆԻՍ 2 ՅՈՒՆԻՍ

ՔՐՈՆԻԿՈՆ

ԲՈՒՆԻՐԱ

ԲՈՒՆԻՐԱ. 24 Յունիս: Բոլորան
կրնուալի Թուրքի մէջ: Այսօր
մէջ մահ միայն պատահեցաւ:
Կը յաւանդուի ական եղած տեղին
անհետացան:

Մարտիկայ մէջ առողջութիւնը
լաւ վիճակ ունի: —

ԹԱՌԻՆ. 25 Յունիս: Այսօր
քաղաքէն երկու հոգի մեռան:
Բժիշկները կը հաստատեն թէ
հոս երեան եղած տարաբնակի
տեղի հարակից քաղաքէն է: —

ՄԱՐԻՍԻՆԱ. 25 Յունիս: Մար-
տիկայ մէջ հասարակաց առող-
ջութիւնը լաւ վիճակի մէջ կը շա-
րունակէ: —

ԱՌԵՆԻՐ, 24 Յունիս. Թուրքի
մէջ քաղաքային ծագումը պաշ-
տօնապէս լաւ արտաբերուլ վրայ:
Հիւսիսական կառավարութիւնը
փոխադրուլ անմիջապէս հարկ եղած
միջոցները ձեռք առնուլ, եր-
կիրն այս պատահական աղետա-
լաւ համար: Անմիջապէս մէջ ու-
րաշմար, կառավարութիւնը հը-
րամայեց 11 օր քարանձինս
մանկը բոլոր այն նաւուց որք
Թուրքի կողմէն, և 3 օր այն
նաւուց համար որք Մարտիկայէն
կողմէն: —

ՎԵՐԶԻՆ ԺԱՄ

Թուրքի հասած հեռագիրք
կիսանցունեն թէ տխուր միեւնոյն
վիճակի մէջ է, և կառավարու-
թեան ձեռք առած խիստ մի-
ջոցներուն շնորհիւ, Թուրքի
գործը թէ ճարակած: Կը յու-
ստացուի լէ, քիչ ժամանակի մէջ
անհետ կը լլայ: —

Ամսոյս 14էն ի վեր այն կող-
մերէն քաղաքս եկող նաւք ըս-
կաւ են քարանձինս մանկը:

Վերայէթիս Մէքթուպի հիւ-
սէն Հիւրի Էֆէնտի, որ քանի
մ'ատենէ ի վեր Միտիլի կը գա-
նուէր, անդ իր ամուսնութիւնը
կատարելու համար, քաղաքս
վերադարձաւ: —

Տեղական թերթ մը կը գան-
դատի թէ, որոն տմեն կողմ
տեղի կունենայ հակառակ ար-
գիւնաց, և որորդք այս կեր-
պով օրէնքն ոտնակոխ կընեն
աներկիւղ և անպատիւ:

Կը պատմուի թէ տոճիկ կին
մը իւր մանուկը գիրկն ունենա-
լով ծովը դըր գտնուած միջոցին,
ուրիշ կին մը, չը գիտցուի ինչ
պատճառէ գրգռուլ, խիստ կըն-
կան վրայ յարձակելով տղան կը
լոյէ գիրկէն և ծովը կը նետէ:
Բարեբաղդաբար մակիյի մը մէջ
նաւաւորները գտնուելով կը փո-
սեն:

Թան տղատել մանկիկն և յանձ-
նել իր մօր, որու նոյն միջոցին
զգացածը գիրկն է գուշակել:

Տեղական թերթ մը կը պա-
մէ թէ, անցեալ երկուշաբթի օր,
երէք զինեալ և կառավարելի ան-
ձինք Թիւրքի մօտ, Մատամ Ա-
պօթի վերաբերող Գորտաք մե-
տադահանքը գտցեր և պաշա-
պանին վրայ յարձակելով շարա-
շար գանակոծէր են տակները
կողոպտել ուղեւոր: Թիւրքի իշ-
խանութիւնը եղելութիւնն իմա-
նալով, պէտք եղած միջոցները
ձեռք առնել են շարագործները
ձերբակալելու համար: —

Հիւսիսական Աֆէլ Մէքթու-
մարտանուէն, որ այժմ Ալէք-
սանդրիոյ նաւահանգիստը կը-
գտնուի, սպայք տեղւոյն երեւ-
լեաց կողմէ տրուած խնձորի մը
մէջ, այս վերջնոց համաձայնու-
թեան, հեռագիրք մը կը գրուի
քաղաքի Յոյն հասարակութեան,
Պ. Միլիթարի Մէյլանի միջո-
ցաւ, որոյ ահաւասիկ պատճէնը:
Հիւսիսական հասարակութիւնն
և Մէքթու-մի սպայք կ'աղաչեն ձեռ-
կրենց եղբայրական ուղիւններն
հաղորդել իրարէն ձեռք եղբայր-
կիւն: —

Տնօրէն

Անկիւ — Իշխանի Պանքայի

Կը պատմուի թէ, անցեալները
Բիտի մէջ իտալացի կին մը թու-
նաւորուած կը գտնուի: Թուսա-
ւորելոյն որդիին վրայ կառավա-
նէր ըլլալով, տեղւոյն իտալական
հիւպատոսն անմիջապէս Բիտի
կըմեկնի, կնոջ որդւոյն սենեակը
խուզարկութիւններ կընէ և թոյն
պարունակող սրուակ մը գտնե-
լով, կատկածը կ'առնելով և ձեռ-
բակալել կուտայ որդին: —

Գանի մ'անծանօթ մարդիկ ե-
րեսարաք Մուհաճիք մը կը հը-
րաւորեն տուն մը, հոն երթալ
և զբօսնելու համար: Երկուս-
տարքն, առանց գուշակելու թէ
ծուղակ մ'էր այս հրաւերն իրեն
դէմ լարուած, կ'երթայ որոշեալ
տունը (ծովահայեաց): Հոն հը-
ւերողք դէշ վարուելով երկուս-
տարքն հետ, սա՛ ինքզինքը
պաշտպանելու եռանդէն չփո-
թած պատուհանին վար կընե-
ուի, և գործադրաբար ծովը կը-
գրորի: Հետեւեալ օր դիակը կը-
գտնուի: Հրաւերող արկանները
կը ձերբակալեն ոտնակաւու-
թեան կողմէ: —

Անգլիական պարսկա զաւորական
հիւպատոս Պ. Լաֆօն, որ քա-
նի մ'ատենէ ի վեր առողջու-
թիւնը կաղաւորելու համար քա-
ղաքս կը գտնուէր, Պոլիս վերա-
դարձաւ, անտի իւր պաշտօնա-
տեղին մեկնելու համար: —

Գաղղիական Վէլլա մարտա-
նուն առաջիկայ ուրբաթ օր կը
մեկնի մեր նաւահանգիստէն: —

ՄԱՂԱՆԻՍ

Մարտիկայէն եկող ճանրարք-
մը հեռագիրք լաւերը կը հաղոր-
դէ մեզ:—Մարտիկայ իր գիւղե-
րով միտուել 10 հազար տունէ
կը բաղկանայ, որոյ մեծ մասն,
այսինքն 6 հազար տուն բնակիչք
մահմետական, 3 հազարք յոյն և
հաղարի չափն ալ Հայ և հրէայ
են: Ժողովուրդին մեծ մասն հո-
ղադործութեամբ կ'աշխատի:
Երկիրը բարեբեր է, որոյ արա-
գրութիւնք են առհասարակ ցը-
րեն, խաղող, բակլայ, բամպակ,
գարի, սիսեռն, չուշմա, կորեակ
և այլն, այս վերջին երեք բերք
համեմատաբար նուազ են: Բակ-
լան թէպէտ այս տարի անցեալ
տարիէն աւելի ցանուցուլ, բայց
այս տարի հունձքն հարկերին
20—30 նուազ եղաւ, նոյնպէս
գործին հունձքն ալ հարկերին
20 նուազ է այս տարի: Գրենք
թէ և անցեալ տարուանէ նուազ
ցանուած է, բայց հունձքն հա-
րկերին 20—30 աւելի կը յուսա-
ցուի, եթէ անձրեւներէ չնսա-
ուի: Այլ կիները գոհացուցիկ են,
Աւիւնի և սե խաղողներն անց-
եալ տարուանէ առատ են, իսկ
Ուսէլէ նուազ: Բամպակի ցանն
ալ առ այժմ լաւ վիճակ ունի:
Բակլային գիրն է մէկ քուք (19
քուք) քանակութեամբ կամ քան
երեք զրուշ անցուի զրամ: —

Մարտիկայի մէջ երկրագոր-
ծութիւնը թէ և բաւական յա-
ռաջ գացած է, բայց քանի մը
պատճառներ կան որք երկրա-
գործը կերպիւ իւրք կը վնասու-
ցնեն: Նախ որ, ծանր տոկոսնե-
րու տակ կը ճնշուի երկրագործը
վանդի երբ իր պէտքին համար
փոխառութիւն ընէ, կը պարտա-
ւորի հարկերին 20, 30 և երբեմն
մինչև իսկ հարկերին 100 տոկոս
վճարել: Օսմանեան Պանքան թէ
և ճիւղ մ'ունի Մարտիկայ, սա-
կայն նոյնին տնօրէնք գոտարու-
թիւններ կը յարուցանէ փոխա-
ռութիւն ընել ուղղող երկրագոր-
ծաց առջև: Այս տարի տակայն
բաւական երկրագործք իրենց
բաւերն աւանդ տալով յաջողե-
ցան զբաւաղելու փոխառել
պանքային հարկերին 15 կանխիկ
տոկոս վճարելով, երկրագործաց
վնասութեան երկրորդ պատճառ
մ'ալ կայ, որ է Ձերքէլ գաղ-
թականաց կողմէ հողագործնե-
րու կենդանեաց յախառու-
թիւնը: Թէպէտ տեղւոյն կա-
ռավարել Միւրուրի Էֆէնտի
արթուն կառավարութեամբ ա-
ւազակութիւնք բարորդին անհե-
տելու վրայ են, առ որ մեծա-
պէս շնորհապարտ է ժողովուրդը
սակայն այս կենդանեաց գորու-

թիւնն անպակաս է:

Այս տարի բաղմոթիւ գաղ-
թականներ հաստատուելոյն Մա-
նիակի չըլակայքը, գիւղականը
կաղմեցին, գետնն և այլի դնե-
ցին: Առհասարակ աշխատակը
մարդիկ են: —

Մուլթանքը Միւրուրի Էֆէն-
տի բաղմոթիւ բարենորոգու-
թիւններ կընէ: Մարտիկայէն դե-
պի Աղահարս ոկուած հարթ-
ուղւոյն շինութիւնը բաւական ա-
ռաջ գացած է: Գաղթին կայա-
րանին մօտ հին առնէն մնացած
աւերակ պարտ մը կար, Մու-
լթանքը զայն վերանորոգել
տուաւ, և այս շինքին առջեւ
գեղեցիկ և բնդարձակ պարտէզ
մը շինել տալով հասարակաց ըզ-
բօսանաց յատկացուց: Կայարա-
նին և պարտին մէջ գտնուող
ուղիները կանխաւոր վիճակի վե-
րածեց: Կարօտեաց համար բա-
ւական մեծ հիւանդատան մը շի-
նութեան ձեռնարկել տուած է,
որուն ծախք յատկացուլ է 4
հազար օսմ. ոսկի: Մարտիկայ բա-
ւական է ուրեմն իր այս վու-
լթանք և իրենաւ կառավար-
չով: Իցիւ թէ հայոց թաղի ցա-
ւաղի վիճակն ալ ուշադրութեան
առնուլ և փրկել բնակիչները
տնիւրի հիւանդութենէն, որով
կը տառապի ոյր թաղի բնակ-
չաց մեծ մասն ինչպէս նաեւ միւս
հասարակութեանց վերաբերող
չափ անհասանքներ: —

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆԵՐ

Մեծ եղարդոսն հրաման քրած
է Առեւտրական գործոց նախա-
արարութեան, աշխատիլ նաւարկու-
թեան համար օսմանեան ընկե-
րութիւն մը կազմել, աւստրիա-
կան Լոյսի ընկերութեան նման:
Այս ընկերութիւնն յանձն պիտի
առնէ կառավարութեան բոլոր
փոխադրութիւններն և օսմանեան
թղթատարութիւնը պիտի կա-
տարէ: Կառավարութիւնը յանձ-
նառու կը լլայ վճարել և կերաշ-
խաւորէ տարեկան հարկերին վեց
շահ մը, ընկերութեան շրջաբե-
րութեան հանելիք բաժնեթղթոց
վրայ: —

Հալալէ ունեցողներու պա-
տուիրակութիւնը անցեալները
կըկին ներկայանալով կայսերա-
կան պարտք երկրորդ աղերսա-
գիր մը յանձնել և կայսեր երկ-
րորդ անեկապետ Հաճի Ալի
Պէյի: Այս աղերսագիրք կըկին
կը պաղատի վեհապալատութեան
որ ուշադրութեան առնու իրենց
մատուցած առաջին աղերսագիրն
որով նկարագրած են հէվալէ
ունեցողք իրենց կացութիւնը: —

Նորին Բարձրութիւն Ներ-
սէս Պարթաւրքի խնդրանաց վը-
րայ, վեհապալատ Սուլթանն հրա-

ման քրած է Առանցիկ կառա-
վարչին՝ եւս առնուլ Միտի կաթն-
գիւղին տրուած Պէրքը: Ըստ
այս՝ Միտի Պարտի պատրիարքա-
նէն կախեալ պիտի ըլլայ:

Պարթաւրք Հայրն վեհա-
փառ Սուլթանին պարտն են:
Թալով շնորհակալութիւն մատու-
ցել է Երզրուի Հայ բանտար-
կեաց տղատութեան շնորհին
համար: —

Կառավարութիւնն որոշած է
է կառուածական ուղղակի տուց
վրայ հարկերն վեց յաւելում
մ'ընել, հասարակաց կրթութեան
ծախուց վրայ բարդելու համար:
Աւստրիոյ կայսեր առ վեհա-
փառ Սուլթանն պարգեւած ձերք
Պոլիս հատեր և մատուցուէր են:
Կայսեր մէկ ինքնագիր նամակաւ
—ձեռքէն է քաղաքս լրացիրը
միամեայ դադարման դատա-
պարտեցաւ, լրագրական վերա-
տեսութեան հրամանաց և պա-
տուիրանաց հակառակ յօդուած-
ներ հրատարակելուն պատճառաւ: —

Երզրուի Հայ պատրիարկեոց
աղաատութեան առթիւ Բէրլայի
Եկեղեցւոյ մէջ պատարագ մա-
տուցուելով, աղօթներ կ'ըլէր են
վեհապալատ Սուլթանի կենաց եր-
կարութեան և բարօրութեան:
Ինչպէս նաեւ պետութեան Մեծ
Եղարդոսին և ամբողջ նախարա-
րաց բարեբաւոնութեան համար:
Նախարարական ժողովոյ
նախկին նախագահ և Ետրիկի
նախորդ կուտակող հանգուցեալ
Դատարի փաշայի տիկնոջ 4100
զրուշ ամսաթուղթ մը յատկա-
ցուէր է: —

Կտուրի թէ Շքոտայի կող-
մերը ամուլի հանք մը գտնուած
ըլլալով, քննիչներ պիտի զրկուին:
Քամաղանի առթիւ ըլլալիք
ծախուց համար քանուց նախա-
արարութիւնն 100,000 ոսկւոյ
— Էմա՛ մը խնդրած է կայսերական
զբաւստանէն: —

Հալալէ թղթի խնդրան սկսած է
վերստին հրատարակուիլ, լրա-
ցունելով տանհինգ օրեայ դա-
դարումը: Թերթին դիրքն ա-
ւելի մեծ է այժմ: —

Վեհապալատ Սուլթանը մեծ
պարտէզ մը նուէր քրած է Հօ-
պարթ վաշային, և հրամայած
որ մէջը դրեալ մը շինուի կայ-
սերական գանձէն ծախուելով:
Անգլիական պարտի կառավա-
րէք կը հեռագրեն ներքին գոր-
ծոց նախարարութեան թէ, Բու-
մէլիոյ գաւառին կառավարու-
թեան ստացուած տեղեկութեան
մը վրայ, անմիջական միջոցներ
ձեռք առնուելոյն առաջանալը:
Լալը թախառող աւաղակներն
հարածելու համար: Առանցմէ
երկուքն արդէն սպաննուէր են
ժամատարման երու հետ եղած ճա-
կատամարտի մը մէջ, մնացեալ
ները փախած են թէ և բայց վըն-
տառելու վրայ են: —

ԳՐԱԿԱՆ

Ն. Ա. ԽԱՆՈՒԹԻՆ

Պատմություն

Մարտի 1-ին 1918 թ. հունիսի 1-ին

Նախորդ լույս տեսած մեր ցույց տույնը թե՛ Տօբթոր փշտիմալ-ճեան անուանի բժիշկին ինչ կերպով նկարագրած էր մարդկային ազգի պատմության պատմությունը, այդ անուամբ իր նորատիպ աշխատանքի համարին մեջ է Ա. խոմ, ըստ խոստման, ունենալ խոսել այդ գրքի յառաջաբանին կամ՝ նախադրության վրայ, որ ամբողջ հատորներ կ'արժեն և բուն գրքին պարունակություն կ'ունենալ արժեքից տեսակետով և նախ հատուած մը՝ որ բուն իսկ գիտությունը կը նկարագրեն, զայն կը կենսագրեն, եթե կարելի է այսպիսի ըսել և գրելու մը կուտայ հետամտել գիտությունը գաղտնիներն իմանալու, նոյն իսկ բուրյովին առ այդ անվարձ մտաց համար։ Վասնիք մարդկային միտքը կամ մտաւորական կարողություններն որքան ալ անհաւասար և անհամեմատ ըլլան իրարանջիւր անհատի մէջ, իրենց սկզբնապէս մի եւ նոյնն է, նոյնն է՝ սկզբնապէս ընդունակ են ամեն գիտությունը, որոյ արդիւնն այսինքն բնութիւնն իր քողը կը բանայ իրենց առջեւ՝ եթէ ճշնշուն գիտնք։ Եւ արդարեւ «Գիտությունը կը փորձով գաղտնիանայ, կը փշտիմալ ճեան, իւր նախադրութիւնն սկսած ատեն, նա ոչ եւս առանձնաշնորհալի գաղտնիքի սեպակաւնութիւնն է, նա ոչ եւս չըմառաւորալ է մի խորհրդաւոր վարդապետով, որու ետեւէ՝ զատուամ կ'արձակէ մարդկային աշխարհը։

Իրօք, գիտությունն ոչ եւս է այժմ այն խորհրդաւոր թողնէ՝ որ գեղեցիկան զօրութեան մը արդիւնք կը ներկայանար Մենսիսիսի և Թէպիսի մէջ՝ Սպինքսի և բուրգերու անհաշիւանալի կոթողներուն գաղտնիքն, նա ոչ եւս է այն առեղծոածն՝ որ մարդկային ազգը կը չիփոխէր, կը զարհուրեցներ, իր բուժումը դարեւոր աշխատութեամբ տարբաց ղեկավարեան մէջ իրականացած է այժմ։ Այդ տարբերաց ամբողջը եղող բնութեան բոլոր երեւութիւնք իրենց պատճառն ու մեկնութիւնն ունին, զորս մարդկային միտքը կը փնտռէ ինչ կերպով ալ ըլլայ։ Այդ, մարդկային մտայ առ այդ յաւելման իրաւամբ անդիմադրելի կը գտնէ Տօբթոր փշտիմալ ճեան։ Իրենքն բանական էակը, ցորտի առաջ կը լքուի գիտությունն ընտելեանց մէջ, կը մեռնէ՝ որ անկապակի իրաւունք մ'ունի բնութեան օրինաց վերահաստ ըլլալու, կը համոզուի որ պարտաւորութիւն մ'ունի բնութեան բերաւոր եւ բնաւորից սկզբնապատճառն ինչ լամուտ ըլլալու։

Թօթիսի Նախապաշարումը մեր մտքին և ուր տեսչ գերբնականը կը գայ տիրել, փոխանակ իրականութեան, երբ անտեղին չլանիւր զայն։ Սա է, կը յաւելու անմիջապէս հայ գիտականը, սկզբնապատճառ ամեն մարդանայ և այն աղիտարեր դաւանութեանց՝ որք դարձել ի դարս աւանդութիւն կ'անցուցած են ընկերութեանց զարգացումը կամ գէթ յամարացած են նորա փոյթը ընդ փոյթ և անընդհատ յաւելլաւորացումը։

Միջնարական է սակայն, որ մարդկային ընկերութիւնն այժմ ծախու առած է իւր կապտեալ աղատութիւնը, մերթ իր աշխատութեան քրտինքով և մերթ իր արեան հեղեղներով։ Այլ ևս սրբապղծութիւն մը չէ գիտությունը, Յեսուն ալ ոչ եւս կարող է հալածել զիսկին։ Գիտությունը կընայ թուել իրեն անհամար աշակերաններ, որոց իւրաքանչիւրն ըստ իր կոչման կաշխատի զայն մարդկութեան ծանուցանել, բնկերականութեան օգտել և օգնել։ Նոքա հետազոտիչներ են բնութեան գաղտնեաց, իրենց հանգիստը կը զոհեն, որք կըստաւեն «արագեղի կարենան բերել մի խնդիր գիտությունն ահագին շէնքին կառուցմանը համար, և եւ այսպէս իրենց կոչմանը կը հնազանդին և մարդկային պարտաւորութիւնն կը կատարեն»։ Գիտացութեան ժողովրդեան ամեն միջոց, որ սա եւս գայ օգտել ըստ օրէ գիտությունն պարզեւած բարեքներէն։ Տօբթոր փշտիմալ ճեանն եւս մին է գիտությունն այդ աշակերտաց։ Նա՝ բնութեան նըպաստաւորեալ և գիտությունն սեղանին բաղդաւոր կոչնական մը է որ անտես չառնուր իւր ազգակիցները մանակից ընել այդ սեղանին անպատեկ միջոցաց։

Տ. փշտիմալ ճեան չը սխալի երբ կը գտնուի թէ, մարդկային իմացականութեան որոշ յատկութիւնն է կատարելադրութեան ընդունակութիւնն, ուստի «ամեն անհատ կընայ վերահաստ ըլլալ այն ընդհանուր և ըզմայելի օրինաց» որք ը'ընդլստ անքակտելի կընայով միմիանց կը յօդեն։ Զըկայ ուրեմն գիտությունն մի ճիւղ որ գէթ տարբական չըմանալու մէջ մատչելի չըլինի ընդհանուրին հասկացողութեան, եթէ գիտեանն ներկայացնէ զայն մերկայեալ իբրեւանցիլ բանաձեւերէ։

Ուրեմն այդ կերպով գիտությունը կընայ թափանցել այսօր բնկերական ամեն իմացութեան մէջ։ Ինչոք այդ կէտին մէջ կանդ կառնու արդեօք գիտությունը, կամ ուրիշ կ'օտարով գիտությունը լոկ գրական կամ մաթեմատիկական իր մ'է արդեօք։ Տօբթոր փշտիմալ ճեան չը հաւանի որ ապրի նա ցոյց կուտայ մեզ թէ, գիտությունը նաեւ գրականութեան և իմաստասիրութեան անբաժանելի մի տարրը կը գոյացունէ։ «Սոցա մէջ կարծեցեալ անհամաձայնութիւնն ոչ եւս կայ այսօր, զի գիտությունը, բնութեան գիտողութիւնն է՝ գրականութեան անհրաժեշտ օժանդակն և իմաստասիրութեան զօրաւոր խաբիրն»։ Գիտական բժիշկը կը բացատրէ թէ, բանաստեղծն ու արեւոտապետը բնութեան իրական մասին պէտք է որ գրեն, եթէ կողմն անիկ ներշնչելով։ Բանաստեղծութեանց գերազանցը՝ բնութեան ուսումնասիրութեան մէջ կարելի է գրաւնել։ Գիտությունն չորհրդէ բնութեան իրականութեան ի յայտ եկող հրաշալիքներն, իրենց ամենապարզ մասնաւորութեանց մէջ, առաւել յօդել և յախշտակիչ կը գտնէ նա, քան գրգռեալ մի երեւաւորութեան յղացած ամեն առասպելներ։

Տեսնէք ուրեմն, թէ եղիթորի պատգամաւորն Հայ հետեւորդն ինչպէս զմայելի ձեւով կը ցուցնէ իմաստասիրին առ բնութիւնն ունեցած կարողութիւնը։ «Իսկ իմաստասիրութիւնն, կըսէ

նա, բաղմադարեան թափառումներէ և խորխորանքներէ վերջը, հիմնելով միշտ իւր բերաւոր և միմիանց հակասական վարդապետութիւններն անձանօթի և վերացեալի վրայ, որք մի առ մի միջատակ դարձան բանասիրութեան ամենաթեթեւ մի հարուածով, իմաստասիրութիւնն այսօր իւր բնական և ուղիղ շաղկին վրայ ուրք է դրած, վարքի իմաստասիրն կ'որոնէ իսկութեան մէջ, խլելով անտի այն գաղտնի օրէնքներն՝ որոց համաձայն կը շարժի նա անմիջապէս մի եղանակաւ։ Ծանօթին ուսումնասիրութեան միայն կարելի է անջատել ինչ որ անձաւորէ մեզ, առանց մարդեայ շրջելու այն անել բաւելի մէջ՝ զոր կը գտնէ որ եւ է իմաստասիրական գաղտնի յախշտակեալ մի հիմնադիր։»

Այս է ուրեմն, հայ գիտականին՝ մարդկային ազգի պատմութեան մէջ պատմութեան լոկըըը զեական ընտիր յօդուածին առաջին հատուածը։

Նուաղ գորաւորը զոհն է միջատակին՝ զօրաւորին։ Նախաճառ մական կարող ազգութիւն մ'է այս, անորոքելի և անորոքելի օրէնք մը՝ զոր դրած է խուլ և յամառ այլ խորհրդաւոր և հըրաշալի բնութիւնը։

Եթէ եզան մարդիկ, որ ոչ խորհրդաւոր երեւեմն սպանդարաններ տրիստաւոր տեսարանները վերցունել մտածեցին, եթէ ատնից գիտելի տիրութիւնը բարձան՝ մարդեայ կոյժէ առ կենդանի եւ զամբռնութեամբ (բայանման) գէթ, միւս կողմէ՝ չորհրդեացն էլ արարչական անխուսափելի օրէնք մ'է այդ, թէ նոյն իսկ կենդանիք և բուսականիք իրենց մէջ եղիթակայ են միմեկին օրինաց, այդ մի և նոյն անխուսափելի հարկին։ Ինչ թէ ծիծառն է սարդին թշնամին, այլ բնութիւնն է՝ որ տարդով յաղաղ կուտայ ծիծառնին, ինչպէս նաեւ ծիծառը սարդին, միւս կողմէ կատարին, կենդանեօք մարդուն։

«Ուստի կամ ուստի, չ'կայ ուրիշ միջատածման»։ Բնութեան անարարութիւն մեկ վճիռն է այս, զոր կ'արձանագրէ Տօբթոր փշտիմալ ճեան։ Մարդու միտքը սակայն, լոկ այդ վճիռն իմաւորով չը գոհանար. կը խոխոյ, կ'որոնէ պատճառն և կը հարցընէ։ Ինչպէս այդ վճիռն. — վասն զի «գորգանաւոր և բաղմանաւոր պէտքն անդադրելի է ամեն արարածի համար, զի որոք դաւարումը ոչնչացումն է. անանին անհրաժեշտ է նմա՝ որ կեանք ունի, զի որոք կատարմը մահ է. չեղծութիւնն անկարելի է ուրեմն արարածն աշխարհին մէջ, ըստ թէ կենդանի պէտք է աճի և կորսնէ. տարածութեան իրաւունքն ամենեւեմն է, ոչ թէ նմա որ զայն կը կանխէ, և ապրելու պիտոյն ընդհանուր լինելով՝ ոչ տեւերն անընկալն է կազմաւորեալ արարածին և ոչ յախշտակութիւնն անարդար է։ Բանասիրութիւնն ու բարոյականութիւնը միայն կարող են այդ յախշտակ շախմատել, և մինչդեռ բուսականն ոչնչ կը լքուրդէ գործարանաւոր աշխարհէն և իւր կեանքը կարէ ապահովել անկենսաւորէն, մինչդեռ հիւսիսական եղիւնն անգամ գարուց ի դարս իւր գոյութեան տարիւրը կը գտնէ իւր շուրջ, առանց մանցադիտական բուսա-

կանաց իսկ գոյութեանը փոխաւոր, կազմաւորեալ, շարունակ անօթութեան մեղալ ոչ միայն յարձակելով աւար կ'առնու ինչ որ կը գտնէ ի պարտաւոր, ինչ որ արտաբերած է արդէն մի կազմաւորեալ էակ, ոչ և սորա ամբողջութիւնն, նոյն իսկ էակն է որ շատ անգամ պարտեալ նմա ճարակ կը լինի։»

Ահա այս ճշգրիտ նկարագիրը կուտայ կանխառ Տօբթոր փշտիմալ ճեան, մարդկային ազգի կենաց թշնամի աշխարհ կենդանիներէ զատ, մասնաւորապէս խոսելու համար, անտեսանելի գործարանաւոր էակաց վրայ, որոց գաղափարին կը վերաբերին նաեւ ծագիկ ահաւելի և մարդական խոշոջ հիւսնդութիւնը կազմող «Կենդանի անտեսանելի գործարանաւոր էակները, որք իրենց կարգին ուսուցել անդրեւոր պէտքն ունին, մարդկային մարմնով Գոհն պէտք սակայն...»

Եւ որքան հետաքրքրական է գիտնալ թէ «Բնութեան ամբողջութեան մէջ տրեւումն անհրազիտական և ոչնչատեսակ արարածներն, որք «Կենդանի անտեսանելի կընդուն անհասարակ, շարունակ իրենց անունը իրենց աճմանը համար պատշաճաւոր մի միջակայք կ'որոնեն»։

Սոքա, կըսուելու Տօբթոր փշտիմալ ճեան, մարդկային կազմաւորման մէջ հաղիւ թէ կը զեական մասնաւոր պայմաններու աջակցութեամբ՝ որ ահա միջոց մը կըսի մեղապան հեղուկին, տեւան մէջ և անհամար խանգարութիւնք անանի կուտան։ Եւ այս կերպով կ'արտայայտուի ժահրաւոր, փոխանցիկ կամ մաւաղաւոր հիւսնդութիւն կուտաւոր։ Զարմանալի չէ միթէ լոկ թէ «Այսպէս մարդկային արարածն, որ ամեն էակաց հըրաշալիքն է, որ իր հանճարով տարբերաց հետ կարող է մարդունիլ, նա որ անհանութեան գոյանիքներն մի առ մի երեւան կը հանէ, որ երկրի տարածութեան ընդունելու չափ կը յառաւ ինչոք հաղափարեալութիւններն գիտեցնելով, որ ամբամբն լոկանց բարձրութիւններն արհաւիրեալ լոկ ճանապարհը կը բանայ անոնց կողմերու մէջ, որ Ուղիներն իրարու կը յօդէ, որ անշարժ նիւթերէն շարժիլ զօրութիւններ կը հանեն, այդ անգամ խորիտ արարածն, չէ կարող կամաւորապէս յետ ընկրկել աւանաւորը կազմաւորման շնորհէակներ, որոց ձեռքը մասնաւոր լով՝ նոյն գերին, նոյն պարէնն կը լինի։»

Ապա, Տօբթոր փշտիմալ ճեան ցուցնել է ետեւ, թէ՛ ամենափոքունց կամ անտեսանելի էակաց այդ բանալը մի կազմաւոր վերայ ինչպէս կ'արշաւէ, թէ՛ առանց ընդունելի անջատելով, ինչպէս կարող են մի ուրիշ կազմաւոր վերայ երթալ և հաստատուել և բաղմանալ միմեկին եւ իւր իրենց ընդհանուր լինելով՝ ոչ տեւերն անընկալն է կազմաւորեալ արարածին և ոչ յախշտակութիւնն անարդար է։ Բանասիրութիւնն ու բարոյականութիւնը միայն կարող են այդ յախշտակ շախմատել, և մինչդեռ բուսականն ոչնչ կը լքուրդէ գործարանաւոր աշխարհէն և իւր կեանքը կարէ ապահովել անկենսաւորէն, մինչդեռ հիւսիսական եղիւնն անգամ գարուց ի դարս իւր գոյութեան տարիւրը կը գտնէ իւր շուրջ, առանց մանցադիտական բուսա-

կանաց իսկ գոյութեանը փոխաւոր, կազմաւորեալ, շարունակ անօթութեան մեղալ ոչ միայն յարձակելով աւար կ'առնու ինչ որ կը գտնէ ի պարտաւոր, ինչ որ արտաբերած է արդէն մի կազմաւորեալ էակ, ոչ և սորա ամբողջութիւնն, նոյն իսկ էակն է որ շատ անգամ պարտեալ նմա ճարակ կը լինի։»

Ազգեկաւոր կ'անտեսնէ նա, և ոչ յանկրաւի, այն ընթերցումը որ նկարագրութիւնն է ներկայ դարէն առաջ ծագիկ հիւսնդութեան ըրած ահագին կոտորածն ոչ, «Եւ արեւակ տանեկալ գար մի անուրբ ցաւ, Մայիկն, Արարիկայէն ծաւալելով երկրագունդի տանն կողմը՝ միմեկին անոր գիտելի կուտած է, ամբողջ աշխարհներ տանցեցուցած է»։ Ի՞նչ կարող է չըսուել ըստուգիւ, զայս լոկալ։

Երբ տալիսին պատմաւորաւորն հասած չէր մարդերն այս մանաւորապետական ահաւելի ռեպուտացիոն պայտանքը, որոք գերի ինկորները կ'իսով կը զոհուէին, ինչպէս կը հաստատուէ Հայ գիտութեան ընդունելի պատմութիւններու։ Սակայն պատմաւորաւորն հասած, և ծագիկ գոյացած մահը կընայ մի բուսաւորութիւն և եթէ համարուի հիմա, նաեւ Ա. խոմ ոչ եւս կը հանգիստ մը մը հաւատարմի վրայ անբախտ էակներ, որք հիւսնդութիւնն անհրաժեշտ կը լինին իրենց և իրենց վրայ... մինչ պատմաւորաւորն առաջ տեսչ կընշար ուր ծագեալ, չեղած, պատմաւորաւոր երեւեմն, կարմիրացած և արեւանաւոր զուրկ կուտան։

Եւ ինչպէս չը տալիս, այն հաշիւ առջեւ թէ հարկի կուտայ երեւեմն և հինգը ծագիկին զոհէին էին. «ստակալի համեմատութիւն և առաւել ևս ազգեկաւոր» զի յետ ծննդեան կուտութիւնն ըստ զմահ հարհուրէին է։

Արդ, հայ կը վերանայ ահա գիտական հայ բժիշկին այն բնաւոր գիտական յօդուածը՝ զոր նախադրութիւնն ըրած է պատմաւորաւորն պատմութիւնը նկատարող իր նոր երկրին, երկ ուր ընդ երցումը խիստ կարեւոր կընայ ըլլալ ամեն կարգի մարդոց համար, և ինչպէս որ մեծաւոր հեղինակն ալ կ'անհաղթէ «այս օրինակ մեթոքի մի արդիւնքի պատմութիւնն ներելի չէ ուրեմն որ անգիտանայ այն զարգացեալ անձն որ նորա բարեկերպ կը վայելէ...»

Համալից գաղափարներն, ըստ իր սօ մը, սահուն և վարժ ըլլել, և մանաւորդ պատմական և գրական ամենակարեւոր գիտութիւններ, տանք ահա կը ներկայանան Տօբթոր փշտիմալ ճեան անտեսանելի նոր երկաւորութեան ամբողջութիւնն զոր՝ չենք սխալի եթէ իւր տեսական մէջ առաջինը կ'ունենալ մեր լեզուով զուտ։ «Յուսանք ուրեմն, որ ազգասէր հեղինակն իր այս երկով միայն չը գոհանար, և հետեւեալ ամենեւեմն ուրիշ ոչ նուազ կարեւոր գիտական նիւթերու վերայ՝ նմանօրինակ հրահանգիլ և ընտիր մատենիկներ կը յօդեն ազգի գիտական և գրական ծաւառն յաղեցնող։

